

ՈՍԿԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Մ. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
ԳՊՀ դասախոս

Ներածություն

Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսացել է մարդկության մշակույթի հնագույն օրրաններից մեկը, իսկ հայ ժողովրդի պատմության մեջ հինգերորդ դարը հետաքրքրական մի ժամանակաշրջան է՝ հարուստ քաղաքական-հասարակական կյանքով և ճոխ ստեղծագործական աշխատանքով արվեստի, գրականության, փիլիսոփայության և այլ բնագավառներում¹։ Հինգերորդ դարը հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության և մշակույթի զարգացման ու վերելքի աննախընթաց շրջան է։ Չորրորդ դարի վերջերից արդեն հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր քաղաքական ու սոցիալական այնպիսի իրադրություն, որ հրատապ անհրաժեշտություն դարձավ բոլոր միջոցներով հայոց լեզվով գրականություն ստեղծելու հարցը։

Հինգերորդ դարի սկզբին՝ 405թ., ստեղծվեց հայկական գիրը։ Անմիջապես ծայր առավ մշակութային մի հզոր շարժում, որն ընդգրկեց հոգևոր կյանքի բոլոր ոլորտները, չնայած հայոց գահը երերում էր արտաքին ու ներքին հարվածներից, և Հայաստանն ապրում էր ճակատագրական պահեր։

Այս աղետալի, ճակատագրական տարիներին առաջավոր ուժերը չէին կարող մի կողմ քաշվել և հայոց բախտը հանձնել քաղաքական հողմերին։ Հայկական առաջադեմ ուժերը՝ ազնվականության ու եկեղեցու առավել խոհուն և հայեցի մտածող մարդիկ դժվար մթնոլորտում հղանում են հայոց գրերի ստեղծման ծրագիրը։

Այս մտահաղացումն ուներ հատկապես քաղաքական ու հասարակական մեծ խորհուրդ։ Այն, ինչ չհաջողվեց նվաճել սրով, արյունով, դիվանագիտությամբ, ներքին տնտեսական քաղաքականությամբ ու բարեփոխումներով, նույնիսկ նահատակությամբ, հաջողվեց նոր ուժերին՝ Վռամշապուհ թագավորին, Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին։ Հայոց երկրի թշնամիները չզգացին էլ, թե ինչպես հոգևոր մեկ հղումով հայ մեծերը ստեղծում են գոյության ամենագորեղ խառիսներից մեկը՝ գիրն ու գրականությունը²։

Հայոց գրերի ստեղծումը պետական-քաղաքական նշանակության գործ էր։ Այն իր բնույթով դուրս է գալիս աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալականության դասակարգային ձգտումների շրջանակներից։ Հայերեն գրեր և հայերեն լեզվով գրականություն ստեղծելու պատմական մեծագործությունը կապված է հայ ժողովրդի անմահ գավակ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ³, իսկ հայ պատմագրության զագաթնակետը հանդիսացավ Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն հայոց» երկը, որը մինչ օրս համարվում է հայ ժողովրդի հնագույն պատմության կարևոր սկզբ-

¹ Տե՛ս **Ա. Առաքելյան**, «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն», Ե. 1950, էջ 459։

² Տե՛ս **Հ. Թամրազյան**, Երկեր, Ա., Երևան, 2006, էջ 59։

³ Տե՛ս **Մ. Մկրտչյան**, Երկեր, Խ. Ա., Երևան, 1987, էջ 108։

նաղբյուրներից մեկը:

Մեսրոպ Մաշտոցի իրավաքաղաքական հայացքները

Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հայ գրերի ստեղծողը, առաջին թարգմանիչը, առաջին ուսուցիչն ու հայալեզու դպրոցի հիմնադիրը, ծնվել է պատմական Հայաստանի Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում, կիսազատ գյուղացի Վարդանի ընտանիքում: Մաշտոցի ծննդյան տարին ընդունված է համարել 362թ.: Վախճանվել է 440թ. փետրվարի 17-ին⁴:

Մեսրոպն իր կատարած գործով ամենամեծն է մեր պատմական հերոսների մեջ: Դրա համար էլ մի բացառիկ, գոնե մեզանում չեղած բախտի է արժանացել: Նա առաջին հայ գործիչն է, որ ականատեսի ձեռքով գրված կենսագրություն ունի⁵:

Ծնված լինելով չորրորդ դարում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը դարձավ հայ ժողովրդի հինգերորդ դարի մտավոր ու հոգևոր աննախադեպ շարժման՝ ուսումնական, դպրոցական կյանքի, թարգմանական ու ինքնուրույն գրականության ստեղծման, հեթանոսության դեմ ծավալված կռվի, ազգային ինքնության պահպանման համար մղվող ողջ պայքարի, ազգային գիտակցության մեծ վերելքի գլխավոր ոգեշնչողն ու առաջնորդը⁶:

Մեսրոպ Մաշտոցն իր ժամանակի հայրենասեր, կրթված, զարգացած այրերից էր, ակտիվ քաղաքական և եկեղեցական գործիչ, և առաջիններից էր, որ մտատանջվեց հայ գրի ու գրականության ստեղծման հարցով: Նա հեռանում է արքունիքից, թողնում աշխարհիկ կյանքը և նվիրվում քրիստոնեական գաղափարախոսության տարածմանը: Իր քարոզչական գործունեության ընթացքում Մաշտոցը համոզվում է, որ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը հայ ազգի համար նշանագրեր ստեղծելն է⁷:

Վերցնելով մի խումբ երիտասարդների՝ Մեսրոպը դիմեց դեպի այն ժամանակվա ուսումնական ու գիտական մեծագույն կենտրոններից մեկը՝ **Եդեսիա**: Հետը տարած աշակերտների մի մասին պահելով իր մոտ՝ մյուս մասին ուղարկեց **Սամոսատ**՝ հունական կրթություն ստանալու նպատակով: Նա գիտակ մարդկանց օգնությամբ որոնումներ կատարեց Եդեսիայի հռչակավոր դիվանատանը, որտեղ պահվում էր հսկայական գրականություն: Այստեղ զանազան գրքեր կարդալով՝ նա ուսումնասիրեց տարբեր լեզուների այբուբենները, ծանոթացավ դրանց կառուցվածքին, տառերի ձևերին, գրության սկզբունքներին, որոնց իմացությունն անհրաժեշտ էր հայկական գրեր ստեղծելու համար: ԵՎ այս բոլորից հետո ձեռնամուխ եղավ հայոց գրերի ստեղծմանը: Ծանոթ լինելով արդեն բազմաթիվ այբուբենների՝ Մեսրոպը հորինեց հայերենի այբուբենը՝ ստեղծելով միանգամայն յուրահատուկ տառեր՝ հետևելով գրության լավագույն սկզբունքների⁸:

⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի մշակույթի նշանավոր գործիչները». 5-18-րդ դարեր, Ե., 1976, էջ 7:

⁵ Տե՛ս **Լեռ**, «Երկերի ժողովածու», հատոր 5, Ե., 1986, էջ 55:

⁶ Տե՛ս **Գուրգեն Սևակ**, «Մեսրոպ Մաշտոց, Հայկական գրերի ու մատենագրության սկզբնավորումը», Ե., 1962, էջ 12:

⁷ Տե՛ս **Կորյուն**, «Վարք Մաշտոցի», Եր., 1980, էջ 31:

⁸ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի մշակույթի նշանավոր գործիչները». 5-18-րդ դարեր, Ե. 1976, էջ 11:

Նրա ստեղծած հայկական այբուբենի հիմնական սկզբունքները հետևյալներն են.

1. Մեկ տառին մեկ հնչյուն, մեկ հնչյունին մեկ տառ համապատասխանությունը:

2. Աջընթաց հորիզոնական գրություն (իր ժամանակի այբուբեններից շատերը ունեին ձախընթաց գրություն, սակայն նա ընտրեց աջընթաց գրությունը, որի առավելությունն ակներև է):

3. Տարրորոշիչ նշանների բացակայություն, իր ժամանակի այբուբեններից շատերը, այդ թվում և հունարենը, օգտագործում էին տառերի տակ, վրան կամ կողքին դրվող զանազան նշաններ՝ տարերի արտասանությունը ճշտելու, ձայնավորները որոշելու և նման հանգամանքները հայտնի դարձնելու համար: Մեսրոպ Մաշտոցը խուսափեց այս կարգի նշաններով այբուբեն ստեղծելուց, և դա նրա ստեղծած այբուբենի առավելություններից մեկն է:

4. Ինչպես ամեն մի կենդանի լեզվի, այնպես էլ հինգերորդ դարի հայերենի համար, անշուշտ, բնորոշ էր հնչյունների զանազան արտասանություն տարբեր վայրերում՝ պայմանավորված մեծ տարբերություններով, որոնք այս կամ այն չափով խախտում էին միասնական արտասանությունը: Մեսրոպ Մաշտոցը կարողացավ այդ տարբերությունները հաղթահարել և ներկայացնել միասնական հնչյունական համակարգ՝ ընդունելի բոլորի կողմից:

Այս հիմնական սկզբունքները հնարավորություն տվեցին ստեղծելու հայերենի համար լիակատար այբուբեն, որը ոչ միայն բավարարում էր ժամանակի հայերենի պահանջները, այլև ստեղծումից հետո անցած 1600 տարիների ընթացքում որևէ էական փոփոխության ենթարկվելու կարիքը չունեցավ, իսկ եղած փոփոխությունները վերաբերում են հայերենի մեջ ժամանակի ընթացքում ավելացած կամ եղած հնչյունները արտահայտելու համար հավելյալ գրերին (օ, ֆ), որոնք միջին դարերում մտել են հայոց այբուբենի մեջ և ավելացվել վերջում:

Քիչ ժողովուրդներ կան աշխարհում, որոնք հարուստ տվյալներ ունեն իրենց այբուբենի ստեղծման ու գրականության սկզբնավորման հանգամանքների մասին: Բարեբախտաբար Մաշտոցի կյանքի ու գործունեության մասին պահպանվել են արժանահավատ հարուստ սկզբնաղբյուրներ: Մեզ է հասել նրա լավագույն աշակերտներից մեկի՝ Կորյունի գրած «Վարքն» իր ուսուցչի մասին: Տվյալներ կան Ղազար Փարպեցու և Մովսես օրենագու «Պատմություններում»⁹:

Գրերը վերջնականորեն ձևավորելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ ձեռնամուխ է լինում Աստվածաշնչի թարգմանությանը: Թարգմանությունը նա կատարում է երկու աշակերտների՝ Յովհաննեսի, որ Եկեղյաց գավառից էր (այժմ՝ Երզնկա) և Յովսեփի հետ, որ Պաղնական տնից էր¹⁰:

Այնուհետև Մեսրոպն իր աշակերտների հետ Սամոսատից գնում է ասորաց եպիսկոպոս Բաբիլասի մոտ, նշանագրերը նրան ներկայացնում և իր աշակերտների հետ վերադառնում Հայաստան:

Մեծ իրարանցման մեջ էր հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Քաղաքը դուրս էր թափվել իր դռներից: Արևելքը գիտեր առանձին աղմկալի հանդիսու-

⁹ Տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, Աշխատություններ, հատոր Ա, Հայագիտական մատենադարան, Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակը, Ե., 1995, էջ 45:

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 230:

թյան տեսք տալ ուխտագնացություններին, բայց այս հանդեսը սովորական ուխտագնացություն չէր: Երկրի ամբողջ փայլը նրա հետ է: Այնտեղ են քաղաքում գտնվող նախարարները, որոնք մի ամբողջ գունդ են կազմում, այնտեղ է և Սահակ կաթողիկոսը՝ եկեղեցական դասի հետ: Վերջապես ինքը թագավորն էլ դուրս է եկել պալատից և գնում է ժողովրդի հետ¹¹:

Այնտեղ նրան դիմավորեցին մեծագույն խանդավառությամբ: Հայրենիք վերադառնալուց հետո Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը թարգմանեցին Աստվածաշունչը գրեթե ամբողջությամբ, ինչպես նաև թարգմանեցին եկեղեցական մի շարք գրքեր:

Բացի դրանից՝ Մաշտոցի կողմից ստեղծվեցին մի շարք ինքնուրույն երկեր, այդ թվում «Ապաշխարության շարականներ», «Հաճախապատում ճառք» ժողովածուն, Պրոկղ եպիսկոպոսին ուղղված թուղթը և այլն: Մեսրոպի մոտ մեծ գաղափար էր հղացել՝ հնարել հայերեն գրերը և հիմք դնել հայ գրականությանը՝ հակառակ զանազան դժվարությունների և արգելքների: Նրան վերջապես հաջողեց հորինել հայերեն այբուբենը և թարգմանել Աստվածաշունչը: Բայց պակաս կարևոր չէր այն տարածելը Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի բոլոր գավառներում, որոնք լեռներով ու ձորերով անջրպետված էին իրարից, սովորական կարգերի պատճառով հաճախ իրար թշնամի, հայկական, հունական, պարսկական երեք տարբեր կողմնորոշմամբ միմյանց հակառակորդ, գրեթե առանձին ազգեր ու երկրներ էին ներկայացնում: Երիտասարդական ավյունով լի, գործի հաջողության հավատով լցված, խանդավառ ու եռանդուն այն անձը, որ այդ գործը կատարեց, նորից Մեսրոպն էր¹²:

Մեսրոպն ու Սահակը իրենց աշակերտների հետ շարունակում էին գրական, լուսավորական, թարգմանական բեղուն գործունեությունը: Փայտակարանում և Այրարատում ուսման ու թարգմանության գործը թողնելով իր պատրաստած փոխարինողների վրա՝ Մեսրոպը թագավորի ու կաթողիկոսի թույլտվությամբ մի խումբ օգնականներով մեկնեց Գողթն գավառը՝ իջևանելով իր նախկին դաստակերտում, ուր ապրել ու տքնել էին ճգնակեցությամբ: Նա «գավառի գյուղերում կարգեց սուրբ վանականներ», ապա եղավ Սյունիքում և Արցախում՝ ամրորեն դնելով լուսավորական գործունեության հիմքերը: Արցախում /Ամարասուն/ բացեց առաջին հայալեզու դպրոցը¹³:

Վերին աստիճանի կարևոր դեր էին խաղում նաև արտաքին քաղաքական հանգամանքները: Մայրենի լեզվով գիրն ու գրականությունը Հայաստանի քաղաքական անկախության խախտված պայմաններում խոշոր դեր պետք է խաղային հայ լեզվի և կուլտուրայի ինքնուրույնությունը պահպանելու գործում¹⁴: Նրա գաղափարներում արտահայտվել է այն դրույթը, որ հայ ժողովրդի մեջ քրիստոնեական կրոնի տարածումն ու արմատավորումը, հայ ժողովրդին լուսավորելը ոչ միայն կրոնական խնդիր է, այլ ունի նաև քաղաքական նպատակ, այն

¹¹ Տե՛ս **Լեռ**, Հայոց պատմություն, հատոր 5-րդ, Ե., 1986, էջ 66:

¹² Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, «Հայոց գրերը», Ե., 1968, էջ 167-168:

¹³ Տե՛ս **Ռ. Հ. Դալարյան**, «Ազգերի ինքնության ու ինքնագոյության մշտավառ ջահը» /Գրերի գյուտի 1600-ամյակի առթիվ/, Ե., 2005թ., էջ 12:

¹⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Ե., 1975, էջ 126:

է՝ պատճեն ստեղծել հայ ժողովրդի ծուլման քաղաքականությունը կանխելու համար: Մաշտոցն այդ խնդրի մասին արտահայտվում է ոչ միայն իր տեսական գաղափարներով, այլ նաև իր ակտիվ գործունեությամբ, որն իրականացնում է իր ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նա դեմ էր բազմաստվածությանը, քանի որ Աստված միակն է, նա է ամեն ինչի արարիչը: Ըստ Մաշտոցի՝ պետության ստեղծման անհրաժեշտությունը բացատրվում է նրանով, որ Աստծո կողմից ստեղծված մարդիկ ժամանակի ընթացքում շեղվում են նրա պատվիրաններից և չարագործություններ կատարում:

Երկրի վրա կարգ ու կանոն, խաղաղություն և շենություն հաստատելու համար Աստված ստեղծել է թագավորներ, իշխաններ և դատավորներ: Նրանք կոչված են կարգավորելու գոյություն ունեցող հասարակական կարգերը: Այսպիսով, Մաշտոցը հանգում է այն հետևության, որ պետությունը պատմական կատեգորիա է, այն առաջացել է ժամանակի ընթացքում օրինականության հաստատման և օրինազանցներին պատժելու համար, պետությունը հասարակության զարգացման արդյունք է: Իշխանության ներքո գտնվողները պետք է հավատարիմ և հնազանդ լինեն, և եթե նրանք կամովին չեն կատարում Աստծո պատվիրանները, ուստի դրանց կատարումը մարդկանց պետք է պարտադրվի թագավորների կողմից: Իսկ ինչ վերաբերում է օրենքին, ապա այն պետք է հավասար լինի բոլորի համար, այսինքն՝ կողմ էր օրենքի առաջ բոլորի հավասարության սկզբունքին: Նա հատկապես քննադատում էր այն իշխանավորներին, որոնք, խախտելով Աստծո հանձնարարությունը, կատարում էին գողություն, կաշառակերություն և այլ չարագործություններ: Այսպիսի իշխանավորներին նա միայն Աստծո բարկությամբ և հանդերձյալ կյանքով էր սպառնում¹⁵:

Մաշտոցը հայ գրի ու գրականության, հայ մտավոր մշակույթի պատմության մեջ կատարել է բացառիկ ու անգուգական դեր: Նա եզակի դեմք է և հանդիսանում է հայ դպրոցի ու հայ գրական մշակույթի հանճարեղ հիմնադիրը¹⁶: Ազգային գրերի ստեղծումը կոչված էր նախ՝ ամրացնելու հայ եկեղեցու և քրիստոնեական վարդապետության դիրքերը երկրում: Երկրորդ՝ յուրատեսակ պատճեն ստեղծելու Սասանյանների կամակատար եկեղեցու դեմ: Երրորդ՝ խորացնել հայ եկեղեցու ազգային բնույթը լեզվի հիմքի վրա՝ հնարավորություն ընձեռելով հունական եկեղեցուց անկախ քաղաքականություն վարել:

Հայկական գրերի ստեղծման գաղափարը հասարակական զարգացման անխուսափելի ծնունդ էր, 4-5-րդ. դարերի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և քաղաքակրթական մեծ տեղաշարժերի բնական հետևանք¹⁷:

Մովսես Խորենացու իրավաքաղաքական հայացքները

5-րդ դարի հայ պատմական և իրավաքաղաքական միտքը արտացոլված է

¹⁵ Տե՛ս **Ա. Առաքելյան**, նշվ. աշխ.:

¹⁶ Տե՛ս **Ա. Առաքելյան**, «Հայ իրավաքաղաքական միտքը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում», Ե., 2010, էջ 38:

¹⁷ Տե՛ս **Ա. Արշակունյան, Կ. Միրումյան**, «Հայ փիլիսոփայության պատմություն, հին շրջան և վաղ միջնադար», Ե., 2007, էջ 65:

Կորյունի¹⁸, Ագաթանգեղոսի¹⁹, Փավստոս Բուզանդի²⁰, Եղիշեի²¹, Մովսես Խորենացու²², Ղազար Փարպեցու²³ երկերում: Այս համաստեղության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Մովսես Խորենացին, որը վաստակել է «Հայոց պատմահայր» պատվանունը²⁴: Դարեր ի վեր Մովսես Խորենացու անունը հայ ժողովրդի համար դարձել է նվիրական անուն: Խորենացին եզակի գրական դեմք է մեր հին մատենագիրների մեջ²⁵: Նրա «Հայոց պատմությունը» հայ հին կյանքի հանրագիտարանն է: Թեկուզ միայն այն, թե որքան բան է փրկել նա անդառնալի կորստից, բավական է, որ հետագա սերունդները մեծ պատկառանքով ու երախտագիտությամբ հիշեն նրա անունը: Խորենացին իր ժամանակաշրջանի ամենազարգացած, ամենաառաջավոր, ամենահամարձակ մտածող գիտնականներից էր²⁶: Նա ծնվել է մոտ 410թ. Տարոնի Խորնի կամ Խորոնք կոչված գյուղում, մահացել 5-րդ դարի վերջին և թաղվել Մուշ քաղաքի մոտ գտնվող Առաքելոց վանքի եկեղեցում: Նա աշակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին: 20-25 տարեկան հասակում մի խումբ երիտասարդների հետ մեկնել է Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս)՝ կրթությունը շարունակելու: Խորը և բազմակողմանի գիտելիքներով զինված Խորենացին իրեն նվիրում է ստեղծագործական-թարգմանչական գործունեությանը²⁷: 440 թվականին վերադառնում է Հայաստան և Սահակ Բագրատունու պատվերով հետագայում սկսում է գրել «Հայոց պատմությունը» աշխատությունը: «Հայ պատմագիրներից ոչ մեկն այնքան հրատարակություններ, թարգմանություններ, քննություններ և ուսումնասիրություններ չի ունեցել, որքան Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գիրքը», - գրել է Մ. Արեղյանը²⁸:

Խորենացին երկար ժամանակ մատնվել է անուշադրության և հալածանքի: Վերջապես իր դասընկեր Գյուտ կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս ու հետագայում ձեռնամուխ եղել հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության ստեղծմանը:

Մարդկության մտավոր զարգացման ամենափայլուն արտահայտություններից մեկի՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մասին գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ինչպես հայերեն, այնպես էլ եվրոպական լեզուներով, բայց դրանք դեռ լիովին չեն բացահայտում նրա արժեքը: Բանն այն է, որ եղած հետազոտությունների և ուսումնասիրությունների մեծ մասը հիմնականում

¹⁸ Տե՛ս **Կորյուն**, նշվ. աշխ., Ե., 1981:

¹⁹ Տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, «Հայոց պատմություն», Ե., 1983:

²⁰ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, «Պատմություն Հայոց», Ե., 1987:

²¹ Տե՛ս **Եղիշե**, «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» Ե., 1989:

²² Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, «Հայոց պատմություն», Ե., 1997:

²³ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, «Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին», Ե., 1982:

²⁴ Տե՛ս **Գ. Սարգսյան**, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Ե., 1991թ., էջ 56:

²⁵ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 61:

²⁶ Տե՛ս **Մ. Սկրյան**, Երկեր, երկու հատորով, հատոր 1, Ե., 1987, էջ 173:

²⁷ Տե՛ս ԶԺՊԹ, Ե., 2007, էջ 9:

²⁸ Տե՛ս **Մ. Արեղյան**, «Հայ հին գրականության պատմություն», Ե., 1944, էջ 75:

պատմաբանասիրական բնույթ ունեն, որոնք սովորաբար քննության չեն առնում Խորենացու գործը իր ամբողջության մեջ, այլ շոշափում են առավելապես աղբյուրագիտական հարցեր և արժարժում են նրա գոյության ժամանակին վերաբերող միանգամայն անհիմն ու արհեստականորեն առաջ բերված վեճեր: Խորենացու «Հայոց պատմության» մեծությունը, հայ ժողովրդի հին պատմության կարևոր աղբյուրներից մեկը լինելու հետ միասին, ավելի քան պայմանավորված է նրա հեղինակի՝ իբրև գիտնականի և մտածողի, իբրև ժամանակի հասարակական մտքի, գիտակցության և ճաշակի ամենախոր կրողի մեծ արժանիքներով:

Մովսես Խորենացին հայ պատմագրության պատմության մեջ առաջինն է եղել, որ իր գործը կոչելով «Հայոց պատմություն»՝ իր առաջ նպատակ է դրել գրել հայ ժողովրդի պատմությունը՝ ծագումից մինչև իր ապրած ժամանակները:

«Հայոց պատմություն» կոթողային հուշարձանը բաղկացած է 3 գրքից, որոնցից յուրաքանչյուրը ընդգրկում է պատմական մի քանի ինքնատիպ ու ամբողջական ժամանակաշրջան: Առաջին գիրքը՝ «Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը», բաղկացած է 32 գլխից և ընդգրկում է Բաբելոնյան աշտարակաշինությունից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրապետության հաստատման ժամանակահատվածը:

Տասներորդ գլխով սկսվում է բուն հայոց պատմությունը՝ Հայկի պատերազմը Բելի հետ²⁹, որը տեղի է ունեցել Ք.ա. 2492թ. օգոստոսի 11-ին:

Երկրորդ գիրքը բաղկացած է 92 գլխից, սկսվում է Պարթևների ապստամբությունից Սելևկայոց դեմ և Վաղարշակին հայոց վրա թագավորեցնելուց և վերջանում Տրդատ թագավորի մահով, հետևաբար պարունակում է հայոց 450 տարվա պատմություն: Այս մասում պատմական կարևոր շրջանների մասին պատմելիս՝ հեղինակը հիշում է այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է: Հայոց պատմության 2-րդ գիրքը վերնագրված է «Միջին պատմություն մեր նախնիների»:

Երրորդ գիրքը՝ «Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը», ունի 68 գլուխ և ընդգրկում է 110 տարվա պատմություն՝ Տրդատ Գ-ի մահվանից մինչև 428 թվականը: Այս պարբերացման հիմքում Խորենացին դնում է հայոց և համաշխարհային պատմության առանձին եղանակներ՝ ինչպիսիք են հայ ժողովրդի ծագման, պարսկական աշխարհակալության տապալման և Մակեդոնացու տերության ստեղծման, քրիստոնեության՝ պետական կրոն ճանաչման և հայոց պետականության հարցերը³⁰: Խորենացուց հետո՝ միջնադարում, այլևս ոչ ոք նման փորձ չի կատարել, այլ համառոտելով՝ օգտագործել են նրա գիրքը և այնուհետև շարունակել արդեն իրենց ապրած ժամանակների անցքերի պատմությունը: Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հինգերորդ դարի հայ քաղաքական-հասարակական մտքի ամբողջ հարստությունն արտացոլող ու նրա ամենաբարձր արտահայտությունը հանդիսացող մի հոյակապ հուշարձան է³¹: Պատմահոր հայացքներից առաջին հերթին բնորոշ է լայնախոհությունը: Ճշմարտության երկակիության ուսմունքը կիրառելով ընկերային իմաստասիրության ասպարեզում՝ նա

²⁹ Տե՛ս **Մ. Խորենացի**, էջ 22:

³⁰ Տե՛ս **Հ. Մանուշարյան**, «Դրվագներ հայ քաղաքական մտքի պատմության», Ե., 2002, էջ 60:

³¹ Տե՛ս **Մ. Մկրյան**, հ. 1, էջ 184:

աշխատում է օգտվել իր տրամադրության տակ գտնվող բոլոր գրավոր և բավարարող աղբյուրներից՝ անկախ նրանց հեղինակների ազգային, քաղաքական ու կրոնական պատկանելիությունից, քանի որ դրանք բոլորն էլ կարող են ճշմարիտ և ընդունելի լինել: Իր օգտագործած աղբյուրներում գոյություն ունեցող տեսակետների բազմազանության մեջ կողմնորոշվելու համար Խորենացին կիրառում է քննադատական և վերլուծական մեթոդներ: Իսկ որպես փաստերի ու տեսությունների ճշտության տրամաբանականության և ընդունելիության չափանիշ՝ նա առաջ է բերում 2 կարգի սկզբունք՝ մեթոդական և տեսական-գաղափարական³²: Հայրենիքի ազատության և ազգային միասնության գաղափարը հանդիսացել է Խորենացու իրավաքաղաքական հայացքի հիմքը: Նրա համար ազգը նախնառաջ մի կուռ ու ամբողջական հասկացություն է: Իշխան թե ռամիկ՝ առաջին հերթին հայ են և հանդիսանում են մի մասնիկը այն մեծ ամբողջության, որ հայ ժողովուրդ է կոչվում: Այս գիտակցումով էլ նա առաջինն էր, որ ստեղծեց հայ ժողովրդի պատմությունը՝ անվանելով այն «Պատմություն հայոց»: Սակայն ձեռնամուխ լինելով «Հայոց պատմության» շարադրմանը՝ Մ. Խորենացին սկզբնաղբյուրների ձեռք բերման գործում կանգնել է դժվարությունների առջև: Այդ պատճառով էլ նա կշտամբել է հայոց թագավորներին այն բանի համար, որ նրանցից ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել հայ ժողովրդի պատմությունը գրի առնելու խնդրին:

5-րդ դարի մյուս պատմիչների համար սկզբնաղբյուրի խնդիրը անհամեմատ դյուրին էր. նրանք ժամանակագրական առումով իրենց մեջ պատմական հատվածներն էին ներկայացնում: Մ. Խորենացու օգտագործած աղբյուրներից ավելի ընդունելի էին Մար Աբաս Կատինայի պատմությունը և հայ ժողովրդական առասպելները: Իր աշխատության մեջ նա ներկայացրել է մի շարք քաղաքական և իրավական գաղափարներ անձի և պետության ինքնիշխանության, ազգային պետականության, հայրենասիրության մասին:

Խորենացին, զարգացնելով ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը, նկարագրել է իր անկախության, պետականության համար պայքարող ժողովրդի պատմությունը: Նրա քաղաքական հիմնական գաղափարախոսությունը հայրենասիրությունն է, որը կոչված է պաշտպանելու երկրի անկախությունը կյանքի գնով՝ չվախենալով օտար նվաճողների ուժերի գերակշռումից: Ազգային գաղափարախոսության բոլոր հիմնադրույթները, ռազմավարական և մարտավարական ծրագրերը մշտապես պետք է գտնվեն պետության, ժողովրդի, բոլոր ազգային կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում, որի հիմքում ընկած են ազգային շահերը³³:

Հասարակության զարգացման դեռևս վաղ շրջանում ձևավորվել էր այն գաղափարը, որ պետությունը պետք է իր գործունեությունը իրականացնի օրենքի հիման վրա, և օրենքը պետք է պարտադիր լինի ինչպես քաղաքացիների, այնպես էլ պետության համար: Այս գաղափարը հիմք է հանդիսացել Հայաստանում իրավական պետության կազմավորման և զարգացման համար: Նա ևս արտա-

³² Տե՛ս **Գ. Խրպոյան**, «Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն», Ե., 1970, էջ 233:

³³ Տե՛ս **Լենդրուշ Խուրշուդյան**, «Հայոց ազգային գաղափարախոսություն», Ե., 1999, էջ 14:

հայտել է օրենքի հիման վրա գործող պետության գաղափարը: Թագավորությունը (պետությունը) իր գործունեությունը ծավալում է նախապես հասարակության մեջ կարգ ու կանոն հաստատելով և օրենքներ ընդունելով³⁴: Պետականության կորստի հետևանքով ստեղծված համազգային հուսալքման այս ծանր շրջանում շարադրելով անցյալի պատմությունը՝ Խորենացին նպատակ է հետապնդում անցյալի մեծագործությունների շարադրանքով մարդու մեջ վերականգնել ազգային հզորության զգացումը: Խորենացուն բնորոշ է քաղաքական և սոցիալական լավատեսությունը: Անհաջողությունները նա դիտում է իբրև պատահականություն, անցողիկ, հաղթահարելի երևույթներ: Այս առումով Հայաստանի ենթակայությունը ժամանակավոր, դիպվածային բնույթ ունի, և ազգը կարող է կրկին նվաճել քաղաքական անկախություն: Որպես հին և քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ հայերը նույնպես անցել են «բարբարոսական» («անկարգության»), «միջանկյալ» (ավագության և ցեղերի տիրապետության) և «քաղաքակրթական» («կարգավորվածության») փուլերը³⁵:

Քաղաքակրթության առանձնահատկություններից են՝ պետականության ձևավորումը, բանավոր օրենքի վերածումը գրավոր օրենքի: Պետությունը սոցիալական և քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման որակապես նոր աստիճան է, իսկ գրավոր օրենքը առավել հաստատում է դարձնում հասարակական կարգը ու կանոնը: Պետականության պատմությունը դիտվում է մարդկային հարաբերությունների (քաղաքական-սոցիալական, իրավական և այլն) կարգավորման պատմություն: Նշված ազգային-քաղաքական խնդիրը պահանջում էր հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության, բնական իրավունքի, հայոց պետականության ինքնակարգության, ինքնիշխանության օրինականության ու անհրաժեշտության հիմնավորում, ինչը միաժամանակ ազգային-ազատագրական պայքարի իրավաքաղաքական ու բարոյական հիմնավորումն է³⁶:

Ուժեղ, կենտրոնացված միապետությունը համարելով ազգի միության, երկրի հզորության նախապայման՝ միաժամանակ նա բարձր էր գնահատում նախարարների դերը, և նա իր առջև խնդիր էր դրել պարզաբանել նախարարական տոհմերի պատմությունը և ծագումնաբանությունը:

Պետության խորհրդանիշը թագավորն է: Նա հայ թագավորներից առանձնացնում է Տիգրան Մեծին (Ք.ա. 95-55թթ.), ում համարում էր օրինակելի իր ու ապագա ժամանակների համար: Պետական ինքնիշխանության հայեցակարգը նա կառուցում է Տիգրան Մեծի պետական-քաղաքական գործունեության վերլուծության հիման վրա: Ինչ վերաբերում է պետական ինքնիշխանության խնդրին, ապա այն իր հետագա զարգացումը ստացավ ոչ միայն հայ, այլ նաև օտար շատ հեղինակների մոտ: Հայ իրականության մեջ տվյալ խնդրին է անդրադարձել Մ. Գոշը իր «Դատաստանագրքում»³⁷, իսկ 16-րդ դարում այդ խնդիրը շոշափել է

³⁴ Տե՛ս **Ա. Ալեքսանյան**, «Հայ իրավաքաղաքական միտքը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում», Ե., 2010, էջ 79:

³⁵ Տե՛ս **Կ. Միրումյան**, «Քաղաքական ուսմունքների պատմություն», Ե., 2006, էջ 217:

³⁶ Տե՛ս **Ս. Արևշատյան, Կ. Միրումյան**, նշվ. աշխ., էջ 259:

³⁷ Տե՛ս **Մխիթար Գոշ**, «Գիրք դատաստանի» (աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի), Ե., 1975:

Ֆրանսիացի ժան Բոդենը «Վեց գիրք հանրապետության մասին» աշխատության մեջ, որը հրապարակվել է 1576թ.³⁸, յոթ տարում ֆրանսերեն հրատարակվել 10 անգամ, ապա թարգմանվել 5 լեզուներով³⁹:

Մ. Խորենացու պես Գոշը ևս մտահոգված էր երկրի բոլոր ուժերի համախմբման հարցերով: Գոշի պետական ինքնիշխանության մասին հայեցակարգի բովանդակությունը արտահայտվում է հետևյալում՝

1. Գոշը ինքնիշխանության կրողն է համարում թագավորին, քանզի թագավորն է պետության կրողը,

2. ուրիշ ժողովուրդներից, պետությունից պետք է հարկ վերցնել կամ համեմայն դեպս հարկ չտալ:

Այսպիսով պետական ինքնիշխանության մասին Գոշի հասկացությունը հեռու չէ պետական իշխանության ժամանակակից գիտական սահմանումից: Նա ինքնիշխանության կարևոր հատկանիշ է համարում պետության գերիշխանությունը հպատակ ժողովրդի նկատմամբ և անկախությունը արտաքին հարաբերություններում: Սակայն պետական ինքնիշխանությունը անսահմանափակ չէ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտաքին հարաբերություններում: Թագավորին օժտելով պետական ինքնիշխանությամբ՝ այնուհանդերձ Գոշը որոշակի իրավա-նորմերով սահմանափակում է նրա իշխանությունը: Ըստ նրա՝ օրենքին պետք է ենթարկվեն պարտադիր բոլորը, այդ թվում և թագավորը: Ուրեմն պետությունը բացարձակ սուվերեն չէ: Գոշը սահմանում է նաև, որ եթե ինքնիշխան թագավորությունը անհարկի խախտի խաղաղությունը, ապա այդպիսի թագավորը պետք է զահրնկեց արվի:

1576թ. ֆրանսիացի քաղաքական մտածող, պետական գործիչ, բացարձակ միապետության գաղափարախոս ժան Բոդենը հրապարակելով իր աշխատությունը, Եվրոպայում առաջինը ձևակերպեց պետական ինքնիշխանության մասին ուսմունքը: Դրանով իսկ համաշխարհային իրավագիտությունը որպես պետական ինքնիշխանության ուսմունքի հիմնադիր ճանաչում է ժան Բոդենին, այլ ոչ թե նրանից մի քանի դար առաջ այդ գաղափարի հիմնադիրը հանդիսացած Մ.Գոշին:

Խորենացին անդրադարձել է նաև այն հարցին, թե ինչպես կարգավորվեց թագի ժառանգության իրավունքն Արշակունիների դինաստիայի ժամանակ: Նա նշել է, որ հատուկ օրենք պետք է սահմանել, թե թագավորի մահից հետո ով կարող է փոխարինել նրան, այսինքն՝ ինչ կարգով պետք է իրականացվի գահաժառանգության հարցը:

Անդրադառնալով պետություն-եկեղեցի հարաբերությանը՝ նա մատնանշում է, որ եթե սկզբնական շրջանում (304թ. քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո), երբ հոգևոր ոլորտում թագավորական և կաթողիկոսական իշխանությունները հավասար էին, իսկ աշխարհիկ ոլորտում գերակայում էր թագավորական իշխանությունը, ապա ժամանակի ընթացքում աշխարհիկ կյանքում նկատվում է իշխանության երկու ձևերի հավասարեցում, ինչը հոգևոր դասի իշխանական հավակնությունների և նախարարների կենտրոնախույս ձգ-

³⁸ Տե՛ս «История политических и правовых учений», под. Ред. О. Э. Лейста, М., 2006, стр. 177-181.

³⁹ Տե՛ս **L. Մկրտչյան**, «Պետութեան ըմբռնումը դարերի երկայնքով», Ե., 1994, էջ 115:

տումների արդյունք է: Երկու իշխանությունների միջև հակասությունները և մրցակցությունը հանգեցրին քաղաքական իշխանության ճգնաժամին և որպես հետևանք՝ պետության կործանման և կաթողիկոսական իշխանության թուլացմանը⁴⁰:

Խորենացու իրավաքաղաքական հայացքներում առանձնակի կարևորություն են ստանում միջազգային իրավունքի վերաբերյալ նորմերը, որոնք արտահայտվել են, երբ բնութագրում է պատերազմները: Ըստ նրա՝ պատերազմները տարբերվում են իրենց բնույթով: Խորենացին տարբերակում է պաշտպանողական (արդար) և հարձակողական (անարդար) պատերազմներ:

Խորենացին անդրադարձել է նաև պետությունների միջև միջպետական դաշինքին, երբ երկու պետություններ հաշտության դաշինք են կնքում կամ պայմանավորվում են երրորդ պետության դեմ համատեղ պատերազմական գործողություններ վարելու շուրջ, ինչպես հեղինակն էր նշում, «ուխտով ու երդումով դաշինք են հաստատում»⁴¹ իրենց փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար:

Անդրադառնալով հայ ընտանիքին՝ Խորենացին դիտում էր այն որպես հասարակության հիմքը: Ընտանիքն է դաստիարակում նոր սերունդ, որի հիմնական խնդիրն է արդար և կարգավորված հասարակության հաստատումը:

Որպես հնուտ մանկավարժ՝ մարդկային հարաբերությունները ղեկավարելու և կարգավորելու համար առաջարկում է երեք միջոց՝ անձնական օրինակը, խրատը և պատիժը, որոնց միջոցով էլ կարելի է դաստիարակել մարդկանց: Ամեն մարդ պատասխանատվություն պետք է կրի իր արարքի համար: Այսպիսով, ընդունելի է համարվում անձնական պատասխանատվության սկզբունքի կիրառումը, որով հանցագործի որդիները չպետք է դատվեն հայրերի կատարած հանցանքների համար: Այսօր անձնական պատասխանատվության սկզբունքը կիրառելի է ոչ միայն ՀՀ-ում, այլև բազմաթիվ երկրներում, որի էությունն այն է, որ «անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության միայն անձամբ իր կատարած հանցանքի համար»⁴²:

Խորենացին իր թողած աշխատություններում անդրադարձել է նաև օրենքներին, ինչը համարել է հասարակության կայունության գրավականը, որն էլ նպաստում է հասարակական կարգուկանոնի հաստատմանն ու ամրապնդմանը:

Խորենացին ամբողջական տեսություն է ստեղծում քաղաքական լիդերի մասին: Նա քաղաքական լիդերի գնահատման չափանիշը համարում է հայրենասիրությունը, իմաստնությունը, խելքը, մեծահոգությունը, արդարամտությունը և զսպվածությունը: Նրա համար ատելի են թույլ թագավորները, կեղծավոր կրոնավորները, տխմար ուսուցիչները, սովորելու մեջ ծույլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան աշակերտները, անարի զինվորականները, կաշառակեր դատավորները, տխմար վարձու վարպետները, որոնք գայլեր դարձած հոշոտում են հոտը:

Շատ ծանր զգացումով է Խորենացին խոսում հայոց պետականության անկման, վերջին Արշակունուն՝ Արտաշիրին, գահընկեց անելու և պարսիկ կառավա-

⁴⁰ Տե՛ս **Կ. Միրումյան**, նշվ. աշխ., էջ 219:

⁴¹ Տե՛ս **Մ. Խորենացի**, «Հայոց Պատմություն», Ե., 1997, էջ 78:

⁴² Տե՛ս ՀՀ Քրեական օրենսգիրք, հոդված 8, ՀՀ Քրեական իրավունք, Ընդհանուր մաս, Ե., 2009, էջ 26-27:

րիչ նշանակելու փաստի մասին⁴³:

Խորենացին՝ որպես իր ժամանակի մեծագույն մտածող, բնական է համարում այն տարբերությունը, որ գոյություն ունի քաղաքի և գյուղի բնակչության, այսինքն՝ իշխանների, հարուստների և աղքատների միջև: Միաժամանակ արտահայտում է այն միտքը, որ քաղաքացիները պետք է եղբայրաբար վարվեն գյուղացիների հետ:

Խորենացին՝ որպես ավատատիրական հասարակարգի իրավունքի առաջադեմ գաղափարախոս, բարձր է գնահատում պետության դերը հասարակության համար և հանդես է գալիս նրանց դեմ, ովքեր ունեցություն են կատարում դրա նկատմամբ: Նա չի հանդուրժում մարդկանց չարությունը, որն աղետաբեր է համարում ժողովրդի համար, ուստի պայքարում է դրա դեմ. նա որոշակիորեն ձգտում է իր պատմությանը մարդ դաստիարակել: Նա ուսուցիչ է, «մեծ» ուսուցիչ⁴⁴:

Խորենացին պատմությունն ավարտում է «Ողբով», որը գեղարվեստական մի հոյակապ ստեղծագործություն է և հանդիսանում է իր պատմական երկրի փաստարկը: Հակիրճ, սեղմ այդ տողերի մեջ Խորենացին ներկայացնում է Հայաստանի հասարակական կյանքի մռայլ կողմերը Արշակունյաց թագավորության անկման օրերին, ներկացնում հասարակական բոլոր խավերի արատները. հոգևորականների սնափառությունը, վիճակավոր առաջնորդների տգիտությունը, իշխանների ընչաքաղցությունը, զորականների սնապարծությունը, հեշտասիրությունը և այլն⁴⁵:

Պատմագրի քաղաքական և իրավական հայացքները ժամանակին ծառայել են հայ պետականության միապետական ձևի վերականգնմանը: Նա երազել է Հայաստանը տեսնել անկախ, բարի և կազմակերպիչ թագավորով, համեստ և մարդասեր իշխաններով, օրինապահ դատավորներով, Աստծուն նվիրված հոգևորականներով, աշխատասեր և ուսման ձգտող ժողովրդով, հոգատար տերերով և հնազանդ ծառաներով:

Խորենացու «Պատմությունը» ավելի քան 14 դար շարունակ դպրոցների միակ անփոխարինելի դասագիրքն է հանդիսացել: Այն իր ջերմ հայրենասիրությամբ, կուռ տրամաբանությամբ և պատկերավոր ոճով կարողացել է համակել տասնյակ սերունդների և հսկայական դեր կատարել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացման գործում⁴⁶:

Այսպիսով հայ ազգի քաղաքական անկախության, սեփական պետականության վերականգնման խնդիրը միանգամայն արդարացված է պատմական, քաղաքակրթական, իրավական, բարոյական առումներով: Դա ոչ այլ ինչ է, քան պատմական արդարության, օրինականության (աստվածային իրավունքի) վերահաստատում: Ավելին, ինչպես պատմության ամբողջ ընթացքում, այնպես էլ հիմա հայ ժողովուրդը ոչ միայն կարող է, այլև պարտավոր է պայքարել հանուն իր բնական իրավունքի, ազգային արժանապատվության, որովհետև դա միաժամանակ պայքար է հանուն գերագույն ճշմարտության և արդարության հաս-

⁴³ Տե՛ս **Գ. Մանուչարյան**, նշվ. աշխ., էջ 65:

⁴⁴ Տե՛ս **Մ. Մկրյան**, հ1, էջ 214:

⁴⁵ Տե՛ս **Ա. Առաքելյան**, նշվ. աշխ., էջ 452:

⁴⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., 1975, էջ 330:

տատմանն առհասարակ: Հայերն արժանավայել ապրելու իրավունք ունեն և՛ ներկայում, և՛ ապագայում⁴⁷:

Հայոց պատմության ուսումնասիրության խնդրում հատկապես նշանակալից են ֆրանսիացի հայագետներ Ժան Սեն-Մարտենի (1791-1832թթ.), Վիկտոր Լանգլուայի (1829-1869թթ.), Մարի Բրոսենի (1802-1880թթ.), Էդուարդ Դյուլորի-եի (1807-1881թթ.) աշխատությունները, որոնցում հետազոտված է Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոց» երկը՝ պատմաաշխարհագրական, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային պատմության հարցերի քննարկման առումով⁴⁸:

Խորենացու պատմության ամենահին ձեռագիրը գտնվում է Մատենադարանում: Այն ունեցել է 12 տպագրություն: Անդրանիկ տպագրությունը եղել է 1685թ.-ին՝ Ամստերդամում՝ Թոմաս Նուրիջանյան Վանանդեցու ձեռքով, երկրորդ տպագրությունը լատինական թարգմանության հետ՝ Լոնդոնում՝ 1736 թվականին: Խորենացին թարգմանվել է ռուսերեն՝ 1809թ., լատիներեն՝ 1733թ., ֆրանսերեն՝ 1869թ., իտալերեն՝ 1841թ., հունգարերեն՝ 1892թ., գերմաներեն՝ 1869թ.: Ռուսերեն թարգմանվել է երաք անգամ: Առաջին թարգմանությունը կատարել է Հովսեփ Հովհաննիսյանը, լույս է տեսել 1809թ. Պետերբուրգում, երկրորդը տպվել է 1858թ. Մոսկվայում, երրորդը՝ նույնի թարգմանությունը՝ 1893թ. Մոսկվայում:

Խորենացին թարգմանվել է նաև գրաբարից աշխարհաբար: Առաջին թարգմանությունը կատարել է Խորեն Վ. Խտեփանեն, այն 1889թ. և 1898թ. տպագրվել է Պետերբուրգում: Մյուս թարգմանությունը պատկանում է ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանին: Այս թարգմանությանը կցված են թարգմանչի հմուտ ներածականը, ինչպես նաև ընդարձակ ծանոթագրություններ: Այն լույս է տեսել 1940թ. Երևանում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Սկզբնաղբյուրներ

1. **Ազաթանգեղոս**, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1983:
2. **Գ. Խլրպոյան**, «Հայ սոցիալական իմաստավորության պատմություն», Երևան, 1970:
3. **Եղիշե**, «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին», Երևան, 1989:
4. **Կորյուն**, «Վարք Մաշտոցի», Երևան, 1980:
5. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», Հատոր Ա, Երևան, 2007:
6. ՀՀ Քրեական օրենսգիրք, Երևան, 2010:
7. **Ղազար Փարպեցի**, «Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին», Երևան, 1982:
8. **Մխիթար Գոշ**, «Գիրք դատաստանի» /աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի/, Երևան, 1975:
9. **Մովսես Խորենացի**, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1997:
10. **Փավստոս Բուզանդ**, «Պատմություն Հայոց», Երևան, 1987:

⁴⁷ Տե՛ս **Ս. Արևշատյան, Կ Միրումյան**, նշվ. աշխ., էջ 261:

⁴⁸ Տե՛ս **Ալիս Դոմիկյան**, Մ. Խորենացու «Պատմություն Հայոց» երկի արժևորումը Վ. Լանգլուայի հետազոտություններում, Հայոց պատմության հարցեր, Հ. Ե., 2010, էջ 11:

Ուսումնասիրություններ

11. **Աբեղյան Մ.**, «Հայ հին գրականության պատմություն», Հատոր Ա, Երևան, 1944:
12. **Ալեքսանյան Ա.**, «Հայ իրավաբաղադրական միտքը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում», Երևան, 2010:
13. **Աճառյան Հ.** «Հայոց գրերը», Երևան, 1968:
14. **Առաքելյան Ա.**, «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն», Երևան, 1950:
15. **Արևշատյան Ս., Միրումյան Կ.**, «Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Հին շրջան և վաղ միջնադար», Երևան, 2007, էջ 65:
16. **Լեո**, «Հայոց պատմություն», Հատոր 5, Երևան, 1986:
17. **Խաչիկեան Լ.**, «Աշխատություններ», Հատոր Ա, Երևան, 1995:

ПОЛИТИЧЕСКО-ПРАВОВАЯ МЫСЛЬ В АРМЕНИИ В ЗОЛОТОМ ВЕКЕ

М. А. Мурадян

В статье рассматриваются взгляды древнеармянских мыслителей М. Маштоца и Мовсеса Хоренаци.

В 405 году Месроп Маштоц создал армянский алфавит и стал основоположником перевода многих древних рукописей на армянский, в том числе и Библии.

Мовсес Хоренаци известен своей книгой об истории армянского народа с древнейших времен до середины 5-ого века. В своей работе М. Хоренаци рассматривает строй армянского государства и международного права.

POLITICAL AND LEGAL IDEAS IN ARMENIA IN THE GOLD AGE

М. А. Muradyan

5th century is one of the most interesting parts of armenian history. Mesrop Mashtoc founded armenian alphavet and began to translate old manuscripts into Armanian.

Movses Khorenaci wrote a book about armenian's history from their geneolgy till the half of the fifth century. In his work he spoke about operation of the Armenian state and international right.